

A POLGÁROSODÁST MINDENKI SZERETNÉ,
DE SENKI SEM AKARJA
Beszélgetés Borvendég Béla építésszel és urbanistával

F.Á.: Úgy érzem, szívesen veszed, ha szabályos kultúrfilozófiai disputa helyett személyes hangot ütök meg. Én téged a szó legnemesebb értelmében polgárnak tartalak, olyan embernek, akit — mint egykor szokás volt — magánéletében és közéleti megnyilatkozásaiban a kultúra tisztelete, a kultúra szolgálata vezérel. Egyetértesz-e ezzel a bemutatással, elfogadod-e a polgári mentalitás ilyen jellemzését?

B.B.: Ezzel valahogy úgy vagyok, mint a mesebeli százlábú. Amióta egyszer megkérdezték, melyik lábával indul el, azóta nem tud elindulni. Én is, most ahogy ez a kérdés elhangzott, ahogy igazán elkezdtem tünődni, ki is vagyok, mi is vagyok, mert hát az ember nap mint nap ezzel a problémával nyilván nem foglalkozik, némileg zavarba jöttem.

Azt hiszem, a polgár mibenlétét újra meg kell határozni. Nálunk feltétlenül, mert kimaradt legalább három vagy négy évtized. És hogyha még azt is tudomásul vesszük, hogy a polgárosodás Magyarországon mindig elmaradt, akkor azt kell mondjam, hogy a fogalmaink, amit a polgárról alkottunk, valószínűleg nem érvényesek, de az a gyanúm, hogy talán általában is újra kell fogalmaznunk. Ez a társadalom, amelyet szoktak mindenféleképpen nevezni, posztindusztriálisnak vagy minek, posztpolgárinak — ezt most találtam föl, nem rossz —, bizonyos definíciók időről időre való felülvizsgálatát követeli meg. Tudniillik a dolgok olyan gyorsan váltakoznak, hogy azt hiszem, le kell mondani arról, hogy hosszú távra érvényes axiómákat találjunk ennek a fogalomnak a megjelölésére. Tehát néhány olyan kritériumot keresek, amelyről úgy gondolom, hogy abba a körbe tartozik, amit az egyszerűség kedvéért polgárnak szoktunk nevezni. Ezek persze nem fontossági sorrendben vannak, csak úgy, ahogy az eszembe jutottak.

Ilyen a gondolkodás autonómiájára való készség, vagy autonómia. A másik a kreativitás — szemben a fogyasztással. Tehát létrehozni és nem elfogyasztani. Azt hiszem, ugyanilyen fontos kritérium a stabil belső azonosságtudat. Az ember tudja magáról, hogy kicsoda, hol vannak a korlátai, mire képes, mire nem. Aztán ugyanilyen kritérium nálam a koherens érték — és életrend. Tulajdonképpen az előző pont gyakorlati megvalósítását jelenti. Van valamifajta etikája, valamifajta koordinátarendszere, amiben el tudja helyezni saját magát, lehet, hogy nem az origóban valahol, és el tudja helyezni a viszonylatait, átfogó rendet képes adni. Persze az is lehet, hogy mindez megint csak az építészti gondolkodás következménye, hiszen az építészet valamiféle rendcsinálásnak is mondható.

Kritériumszerűnek tekinthető aztán a nyitottság és a visszacsatolásra való képesség: érzékeli azt, mi történik a környezetében, és reagál rájuk, tehát nem áll le, hanem mindig jelen tud lenni a dologban. Ez persze ikertestvére annak, amit mondjuk empátiának, megértésnek, toleranciának szoktunk nevezni, hiszen ebből

az ember menthetetlenül rá kell jöjjön arra, hogy a világ nagyon sokszínű, nagyon sokfajta vélemény van, és senki sem birtokosa az abszolút igazságnak, tehát mindaddig, amíg élesen nem ütközik velem, azt kell mondjam, hogy biztosan ilyennek is lennie kell, én ugyan nem értek vele egyet. És végül egy nagyon fontos kritériumot tennék még hozzá, ez pedig az, hogy a kultúrához való viszonyát a folyamatosság jellemzi. Politikai értelemben használok ezt a fogalmat, ilyen szempontból egy kicsit konzervatív is kell hogy legyen, konzervál bizonyos értékeket, a másik pedig: a kultúra természetes létközege legyen. Mondjuk, nem kell feltétlenül piros betűs ünnep ahhoz, hogy az ember elmenjen egy hangversenyre, egy kiállításra, hanem elmegy, mert oxigénre is szüksége van, tehát ez nem külön aktus, hanem szerves része a létének.

Ezek után felmerül a kérdés, ha én polgár vagyok, majd ezt te eldöntöd, akkor hogyan lettem azzá. Hiszen végeredményben a családi háttérem nem mondható igazán polgárinak, értelmiséginek igen, hiszen apám mérnök, az anyám tanítónő volt. Mondjuk nem abban az értelemben volt polgár, mint ahogy mi beszélünk róla, tehát ha mégis az lettem, akkor azt kell mondanom, hogy részben pozitív, részben negatív ráhatásoknak az eredménye, tehát részint azért, mert akik hatottak rám, talán azt szerették volna, hogy polgár legyek, részint azért, valakik nagyon nem akarták, trotzdem lettem polgár. Ilyen értelemben kiemelném az iskolát, elsősorban a gimnáziumot, kitűnő tanárim voltak az Árpád Gimnáziumban Óbudán. Biztos, hogy volt bennem hajlam is, az egész mentalitásomra mind a mai napig rányomja a bélyegét az, hogy a család gyakorló katolikus volt, tehát katolikusként nőttem föl, amiből mára az etika maradt meg, tehát a keresztény etika. Maga a rítus engem különösebben nem érdekel, már nem vonz, időnként persze igen, de nem abban az értelemben, ahogy a szorosabban vett vallásosságnál ez elvárható. Az etikát viszont fontosnak tartom annyira, hogy úgy érzem, talán az egész európai kultúrának a gerince az etika. És ilyen értelemben a kommunista erkölcsben meg egyéb szélhámosságokban nem tudtam hinni egy pillanatra sem, és nem hiszek ma sem, mert csak egyfajta etika van.

Van egy furcsa paradoxon: az, hogy az ilyen származással az ötvenes években az ember messzire nem vihette, tehát a hatalom engem eleve kirekesztett, és ezt tudatosították is bennem, furcsa módon nagymértékben megerősítette belső függetlenségemet, mert rájöttem arra, hogy van egy külső értékrend, ami kitünteti és elismeri azt, amit én megvetek, és van egy belső: én akkor szégyellem magam, ha szégyellem magam, és nem akkor, amikor mondják, hogy szégyellnem kell magam. Ez biztos, hogy sokat segített, mert később sem léptem be a pártba, így aztán sűgőim sem nagyon voltak, rá voltam utalva, hogy a saját fejem után menjek. Tehát furcsa módon volt egy vonzóerő, meg egy taszítóerő, és a mai gondolkodásmódomat ezek alakították.

És még egy: belső fejlődésem szempontjából nagyon lényeges pillanatban, pontosan harminc éves koromban kikerültem egy évre Angliába. Ez elég megrázó élmény volt, nem akarok belebocsátkozni, miért. de olyan szempontból igen, hogy Angliában döbbsentem rá, számos más axiómarendszerek is vannak, és ezek mind működőképesek, tehát nincs egyetlen megoldás, hanem van egy összefüggő rendszer, amely lehet ilyen is, olyan is. Például az angolok balra hajtanak, és egy

csomó dolgot másképp csinálnak, más az élet, minden más, de ettől ez ugyanúgy működik, mint itthon. Hát ha én polgár vagyok, akkor így lettem az.

F.Á.: Töprengéseid a polgárról érdeklődve hallgatom, hiszen nem értelmiségi az, aki nem ismeri el a polgári erényeket, és a körülmények megszabta határon belül nem gyakorolja. Engem azonban - talán, mert polgári hagyományaim a tieidnél szerényebbek — elsősorban az értelmiségi szerepvállalás lehetősége érdekel. De minden bizonytalannal azért is, mert tudom, hogy az értelmiségivé válás sokkal inkább szabad, személyes elhatározás kérdése, mint a polgárrá válás, amely kialakult, jól bejáratott polgári viszonyokat föltételez. Szerintem ez az oka, hogy te nálam lényegesen nagyobb mértékben érzed a jelen körülmények által korlátozva magad. Számomra az általad kitűnően jellemzett helyzet leglényegesebb tanulsága, hogy az önmagát többé megalapozni képtelen, az önmagával meghasonlott polgári létforma válsága idején, az polgárlétbe belekódolt csapdahelyzetet kikerülendő, egyelőre ne akarjunk polgárok lenni, elégedjünk meg az értelmiségi szereppel, illetve vállaljuk azt. Mindaz, amit a személytelen struktúrák jelenbeli uralmáról és helyzetünk megváltoztatásának lehetetlenségéről el szokás mondani, a polgári mentalitás kizárólagosságának — ma széles körben érvényesülő — illúziójából fakad, vagyis egyáltalán nem általános emberi létállapot, és egyáltalán nem érvényes az igazság, a szellemi szempont képviselőjét a körülményekre való tekintet nélkül kezdeményező értelmiségire.

Egy alkalommal (nem minden önirónia nélkül) kihalófélben lévő állatfajnak nevezted magad, arra a köztudott és mindkettőnk által érzékelt tényre utalva, hogy a történelmi harcait megharcoló polgárság mára valamiféle két dimenziós lénygé, fogyasztóvá küzdötte le magát. Hogy érzed magad mai világunkban, hogyan alkalmazkodsz a számunkra adódó körülményekhez?

B.B.: Ez furcsa módon így van. És valamiképpen a rendszerváltozáshoz is kapcsolódik. Éppen gondolkodási autonómiám következtében, mindig abban a tudatban voltam, hogy az a rendszer, amelyikben élek, éltem, anakronisztikus. Most az a furcsa szituáció állt elő, hogy ebben az új helyzetben, ebben az átmeneti állapotban, úgy érzem, én váltam anakronisztikussá. Fől szoktam tenni magamnak a kérdést, hogy például lehet-e élni Johann Sebastian Bach vagy Matisse nélkül. Rá kellett jönnöm, hogy teljesen normálisan lehet, sőt tulajdonképpen azt kell mondanom, ma mintha az volna a normális. Tehát most vagy azért vagyok anakronisztikus, mert valamitől lemaradtam, vagy azért, mert valami előtt vagyok. De semmiképpen sem vagyok teljesen szinkron a saját környezetemmel, korommal. Ez a meggyőződésesem olyan megfigyelésekből is táplálkozik, hogy azok a kritériumok, amelyeket az előbb felsoroltam, nincsenek benne a mai gondolkodásban. Tehát az a fajta életvitel, életszemlélet, amelyre azt mondtam, hogy talán a polgári mentalitást jellemzi, sehogy sem illik bele a mai világba. Olyan fogaskerékrendszer működik itt, amellyel sehogy sem tud szinkronba kerülni, állandóan recseg—ropog. A nagytöbbség még nem túlságosan nyugtalanítana, de hogy a fiatalság számára ez az életszemlélet elfogadhatatlan, az elgondolkodtató, hiszen mégis csak ők a jövő, és ez nem szónoki fordulat. Ha velük nem vagyok szinkronban, akkor nem vagyok igazán egyidejű azzal, ami körülöttem történik.

Kinek van igaza ebben a vitában, és mi az, hogy igazság? Mert ha az igazság az, hogy a legfontosabb dolog az anyagi haszon, akkor máris vesztettem, ez egy pillanatig nem vitás. Ha az első rendű szempont a birtoklás és nem a viszonylat, akkor is vesztettem. Egy Picasso-képet, mondjuk, nagyon szívesen megnézek, de ha úgy viselkednék, ahogy ma elvárnák, akkor azt kellene mondanom, sajnos nem tudom megvenni. Én azonban sosem akartam egy Picasso-képet megvenni, szerintem nézni kell és nem birtokolni. Nehéz számot vetni azzal is, hogy az a társadalom, amely ma eszménykép — de még az is félreértve valamiképp Magyarországon — a fogyasztói társadalom volna.

Még egy ok, ami miatt kihalóban lévő állatfajnak tekintem magam. Magyarországon az értelmiségnek volt egyfajta hagyománya. Ha itt jelentősebb társadalmi mozgások kezdődtek, mindig értelmiségi körből indultak ki. Így volt a reformkorban, most akármilyen értékítéletet teszünk hozzá, kétségtelen, hogy az 1918-as, sőt még a proletárdiktatúrában is az értelmiségnek fontos szerepe volt, még Kodály Zoltán is direktóriumi tag volt, amiből később baja is lett, Babits is, meg sokan mások, ez tulajdonképpen még 1946-47-ben is létezett. Mára azonban úgy látom, ennek a hagyománynak vége. Vagy legalábbis majdnem vége, mert az értelmiség helyett egyre inkább a szakértők jelennek meg. Isten óvjon meg a szakértőktől, mert a szakértőket mindig csőlítés jellemzi.

A szakértőkkel együtt megjelentek a lobbik, amelyek bizonyos szakérdeket képviselnek, és ilyen körülmények között mindenki, aki a nemzeti egységet óhajtja, illúziókat kerget. Föl vagyunk szabdalva, az érdekek ütköznek, a nemzeti egység csak egész különleges helyzetben alakulhat ki. Tanú vagyok rá, ötvenhatban arról volt szó, hogy kimenjenek-e az oroszok, és ebben mindenki egyetértett. De — a történelemben nem szabad ilyet mondani — ha a forradalom tovább tart, akkor egymás nyakának ugrottak volna sokan, akik öt perccel előtte együtt harcoltak a barikádokon. Lásd egyébként a Szolidaritást Lengyelországban. Az a nemzeti hagyomány, hogy a magyar értelmiség mindig megmozdult, ha valami baj volt, úgy látszik, mára befejeződött. Én a magam részéről, igaz csak mint önkormányzati képviselő, beléptem a képbe, de úgy érzem, ahogy körülnézek, ez kezd kimenni a divatból. Most már a menedzserek, a vállalkozók jönnek, tehát amikor az értelmiség rossz közérzetéről beszélünk, akkor azt kell mondjam, az értelmiség maga is kezd rájönni, bármilyen furcsa, hogy noha a kommunista rendszer nem hagyta az értelmiségét értelmiségként működni, de támaszkodott rá. Az új szituáció nem így működik, az értelmiség bizonyos értelemben hatalmát veszti, és rossz közérzete, a marakodás, meg a médiaháború ezzel függ össze.

Ezek után fölmerül az ilyen kihalófélben lévő állatfajta agyában a gondolat, hogy lehetséges-e az alkalmazkodás. És ha igen, akkor meddig lehet elmenni a kompromisszumokban. Ebben a pillanatban erre igen kevés esélyt látok. Lehetséges, hogy később, amikor a fogyasztói társadalom, ami nálunk kibontakozóban van, és amit szokás vadkeleti kapitalizmusnak is nevezni, joggal, lecseng, majd kiegyensúlyozottabb lesz a világ, talán könnyebb lesz megtalálni az átmenetet. Bár mióta az eszem tudom, az volt a titkos vágyam, hogy a kommunista rendszer megbukjon, most mégis azon töpreng az ember, hogy vajon ez a mai magyar társadalmi valóság nem valamiféle szép új világ-e, ami ráadásul nem is annyira szép,

nem is annyira új, nem is annyira világ, vagy pedig lesz még valami jobb is, amire persze azt kell mondanom, hogy nem fogom megérni, mert további generációváltást jelent.

F.Á.: Csak az érdekeket egyeztető, a gyakorlati feladatokkal küszködő, a józan kompromisszumokat kereső polgár kérde meg, kinek van igaza, mi az igazság. A szellemi, elvi-eszmei kérdésekkel foglalkozó értelmiségit személyes meggyőződésének ereje hajtja, és az ő esetében ez teljesen normális, mert neki az értelmiségi szerep vállalásában gyakorlati feladatai nincsenek, nem kell kompromisszumokat kötnie, nem kényszerül érdekeket egyeztetni. Ha valami okból mégis ezt teszi, hibát követ el, az általa elfoglalt szellemi pozíció tisztaságát sérti. Az értelmiséginek a dolgokon, az élet gyakran nem kívánatos jelenségein természetesen el kell gondolkodnia, bennük problémákat kell látnia, de semmiképpen sem kell behódolnia nekik.

Az például föltétlenül jelent valamit, ha a fiatal nemzedék nem akar tudni a klasszikus polgári érényekről, de semmiképpen nem szabad a tények vagy a számok szuggesztívójának engedve az értékeket megtagadni, és arra a "tudományos" eredményre, szociologikus alapon arra a belátásra jutni, hogy a meggyőződésünk szerint kívánatos értékek érvényüket veszítették, hogy az igazság többé nem igazság, hogy a hagyományban, a kultúrában adott örök érvényű normáról többé nincs mit beszélni. Engem, mint értelmiségit, például nem kell, hogy befolyásoljon az a körülmény, hogy ennek vagy annak az értéknek az újbóli érvényesülése az én életemben, az én generációm biológiai vagy történelmi határain belül esetleg nem várható. Számomra csak az a fontos, hogy ha egyáltalán indokolt erről beszélni, csak az értékek időleges felfüggesztődéséről van szó.

Te érezhetően borúlátónak gondolod magad, mert úgy véled, hogy a kortendencián aligha lehet változtatni, hogy legkevesebb egy-két nemzedék mindenképpen a maihoz hasonló mentalitás jegyében — vagy esetleg még úgyabbul — fog élni. Attól tartok azonban, hogy veled szemben az igazi pesszimista én vagyok, mert az a sötét gyanú fészkelte belém magát, hogy ez a mi világunk csak úgy magától, valamiféle személytelen társadalmi folyamat eredményeképpen *soha, az idők végezetéig sem* fog megváltozni. Én *nem hiszek* az emberi dolgok (a gazdaság, a politika, az erkölcs, a szellemi élet) spontán változásában, és *nem hiszek* a haladás megnyugtatóan ketyegő mechanizmusában. Szeretném megkérdezni, a te hited min alapul? Tudsz valakit, aki ilyen irányú biztosítékokkal rendelkezik?

B.B.: Azt szokták mondani, az optimista a sajtot látja, a pesszimista benne a lyukat. Ez a példa tulajdonképpen nem is rossz, mert ha az ember meggondolja, akkor ebből az derül ki, hogy aki csak a sajtot látja, az rajongó, aki pedig csak a lyukat, az bolond. Mert a sajt: a matéria és a lyuk együtt. Aki a sajtot a sajt és a lyuk együttesének látja, az realista. A realista pedig olyan ember, aki egyszerre optimista és pesszimista. A kettő szerintem nem zárja ki egymást. Most egy kicsit eltávolodok a témától, nagyobb dimenziót próbálok neki adni.

Az utópiára gondolok, amelyet gondolati kísérletnek tartok, és a maga nemében fontosnak, mert a világ jobb megértésének eszköze, de gyorsan hozzá kell tennem, hogy az utópia érvényessége laboratóriumi dimenziókban van. Ha vissza-

tekintünk az utóbbi néhány száz évre, azt látjuk, a problémák mindig akkor kezdődtek, amikor az utópiákat megpróbálták a gyakorlatba átültetni, mert vagy nem működött, vagy óriási szélhámosság lett belőle, meg valamiféle rettenetes fűgefalevél. Amikor azt mondom, hogy jók ezek az utópiák, mert valami irányt adnak a dolgoknak, tudom, hogy a valóságba nem átültethetők (a XX. század erről győzött meg), akkor azt hiszem, a világ egészét tekintve tulajdonképpen pesszimista vagyok: nem tudni, hogy van-e előrehaladás egyáltalán. Az értelmiségi szívesen megváltaná a világot, de ezt a szolgáltatást — mint tudjuk — nem igénylik, és egyébként is az egyes ember által kifejthető hatás minimális.

Ugyanakkor személyes vonatkozásban optimista vagyok, mert kétségtelenül vannak dolgok, amelyekben én magam tudok változtatni. Azt hiszem, hit nélkül a dolgok nem mennek, és azt hiszem, hogy végül az élet mégiscsak szép, mert a tűzhányó oldalán is virágok nőnek, és miután én a virág életciklusában és nem a tűzhányóban élek, vannak pillanatok, amikor nem azon gondolkodom, hogy ez a hegy felrobbanhat, hanem nekem a virág tetszik, és bízom benne, hogy amíg leszedem, a hegy nem fog felrobbanni. Erre nincsen garancia. Lehet, hogy e kettősségre való képesség is a polgári tudathoz tartozik, ami persze maga után von valamiféle szerénységet is. Látom, hogy az erőmből ennyire telik. Azt tanultuk: hass, alkoss, gyarapíts, amitől ugyan — ma már látszik — a haza nem derül fényre, de emberként élni ma is csak így lehet. És az is igaz, hogy az embernek annyit kell tennie, amennyire képes, aki ennél többre vállalkozik, azt nevezik szélhámosnak.

F.Á.: Az értelmiségnek gyakran a fejére olvassák, hogy a világot akarja megváltani. A világmegváltó értelmiségi azonban inkább polgár, mint tulajdonképeni értelmiségi. Az értelmiségi igazában nem a világot akarja megváltoztatni, ő a maga személyes késztetéseire hallgatva értékeket, hagyományt, eszmét, igazságot képvisel: ez a dolga, a világ pedig vagy megváltozik, vagy sem. Hiszen az értelmiségi, ha szerepét tökéletesen tölti be, tudja, hogy egyfelől a gyakorlatban személytelen törvények, erők hatnak, másfelől pedig ő maga ennek ellenére szigorúan ragaszkodik föllépésének személyes: elvi-eszmei, szellemi jellegéhez. Vagyis ahogy te Kölcseyt idézted: hat, alkot, gyarapít.

Persze az igazság az, én nem vagyok egészen biztos abban, hogy az értelmiségi föllépés, az igazság személyes képviselője egyáltalán nem hat a világra, hogy személyes erőfeszítéseinktől semmiképpen sem várható a haza fényre derülése. Az persze illúzió, ami a gondolkodást nálunk Kölcseytől Németh Lászlóig jellemezte, hogy az értelmiség vagy a nemesség teljes értékűen betölthet polgári funkciókat. Abban azonban nincs okunk kételkedni, hogy a maga szerepét világosan értő, egyfelől feladatának eleget tevő, másfelől a maga határait ismerő, tehát a föllépését ontikusan megalapozó értelmiség ténylegesen elindíthatja a polgári életforma jövőbeli megképződésének régóta várt folyamatát.

Az előbbiekben gondolkodásod, magatartásod valláserkölcsi alapjairól beszéltél, arról, hogy bár nem gyakorlod vallásodat, ha eltérnél erkölcsi "szokásaidtól", személyiséged szellemi váza menthetetlenül megrogyanna. Szerintem minden ember így van ezzel. Te abban különbözöl tőlük, hogy az emberek döntő többsége nincs ennek tudatában, nem ismeri ezt el. Valamit azonban nem értek:

miért nyugszol abba bele, hogy a minden egyes ember és az egész emberiség léteének szellemi alapjairól való meggyőződésedet kiszorítsa a haladás múlt századi, ma már komolyan nem vehető és szándékunk ellenére mégis mindannyiunkat gátálástalanul manipuláló közhelye?

B.B.: Fölmerül a kérdés, hogy az idő teltével az emberiség többet tud-e vagy csak mást. Egy kicsit hajlok az utóbbira. Csupán a részekről tudunk egyre többet, s eközben az egészet veszítjük el egyre inkább a szemünk elől. Az antik embernek komplett világképe volt, mert ha a ráció nem segített, bedobtak néhány istent, és ezzel ki lehetett foltozni, ezért volt egységes képük a világról. Miután mi az antik istenekben végképp nem hiszünk, a világot egyre fragmentáltabban látjuk, és egyszerűen elveszítettük azt a képességünket, hogy az egészben gondolkodjunk. Egyébként az egész környezeti válság arra vezethető vissza, hogy igen nagy mélységéig be tudunk avatkozni a dolgokba, anélkül, hogy képesek lennénk fölmérni, milyen következményekkel jár mindez.

A kommunizmus egyik legnagyobb svindlije volt, hogy a világot a haladás sémájába igyekezett belegyömöszölni. Kétségtelen, hogy a haladásmítosz valahol a tudomány fejlődésével kezdődött, amelynek következtében sokan úgy gondolták, hogy a világ olyan, mint egy több ismeretlenes egyenletrendszer, vagyis addig kell az ismeretleneket kisakkozni, amíg kapunk egy olyan egyenletet, amely egyértelmű választ ad a végső kérdésekre. A fizika, sőt a matematika bizonyította be, hogy ilyesmi nem létezik. A racionalizmus maga is megkérdőjelezhető, hiszen az ember nem racionális lény.

Itt van például az ember találmánya, a pénz. Bármily meglepően hangzik, a pénz maga is hiten alapul. Ha azt mondom, ez a papírdarab száz forintot ér, az csak addig igaz, amíg az emberek elhiszik. Abban a pillanatban, ahogy megszűnnek hinni benne, értéktelen hulladékká válik, és legfeljebb húsz év múlva a gyűjtőszendevély értékeli föl. És azon alapul az egész világgazdaság, hogy ez a papír ér valamit. Amikor legutóbb itt volt Szegeden Szentágothay professzor, érintette ezt a kérdést. Azt mondta, annak elfogadásához, hogy a világot Isten teremtette, hit kell, de annak elfogadásához, hogy a világot nem az Isten teremtette, hanem spontán fejlődés eredménye, még nagyobb hit kell, mert a dolog sokkal bonyolultabb, mint hogy legyen világosság, és lőn világosság.

A tudás és az etika között is van összefüggés. Erre drámai példát szolgáltat a mai világ. Az ember ugyanúgy viselkedik, amikor dárda van a kezében, mint amikor géppisztoly. Amikor fekete Afrikában két falu megharagudott egymásra, nyilván volt egy kis villongás, megöltek húsz embert dárdával. Dárdával nem lehet többet agyoncsapni, mert a többi elszalad, géppisztollyal azonban tízezer embert is agyon lehet lőni, még különösebben nem is kell erőlködni. Ha a tudás és az ethosz nem jár kéz a kézben, akkor van a katasztrófa. Hiszen azt is be kell látni, hogy a tudomány fejlődésének egyik legközvetlenebb mozgatórugója a hadviselés. Ez napnál világosabb, legalábbis a XX. században. Tehát lokális értelemben lehet ugyan beszélni haladásról, fejlődésről, de ahogy az ismert világ térfelülete bővül, úgy növekszik a megismerendő dolgok száma. Az orvostudomány különösen jól példázza ezt. Ma kitűnő szakorvosok vannak, csak éppen hogy senki nem látja magát a beteget, akinek még lelke is van, de azzal aztán ki törődik egy kórházban.

A fogyasztói társadalomnak nemigen van ideológiája. Kiderült, hogy eddig meg lehetett élni az antikommunizusból, de most már az sincs, maradt volna a pénz, de a pénznek meg nincs szüksége ideológiára. És ennek megfelelően a fogyasztói társadalom etikájával is baj van. A klasszikus liberális felfogás szerint amit a törvény nem tilt, azt mind szabad megtenni. Ebből azonban — azt hiszem — nagy bajok származnak, mert populista nyelvre lefordítva azt jelenti, hogy a kistolvajokat megbüntetik, a nagyokat meg futni hagyják. A törvényt ugyanis nem kell föltétlenül megkerülni ahhoz, hogy milliós stikliket csináljanak a tőzsdén. A mai magyar valóságra pedig nyugodtan el lehet mondani, hogy az a klasszikus etikai felfogás, amely az életnek egykor alapvető eleme volt: a tisztességes kereskedő, a tisztességes iparos gondolkodása és magatartása elmúlt, ma erkölcsösnek lenni igazán nem nagy üzlet — legyünk egészen őszinték. Adót megkerülni törvényes keretek között, vagány dolog, az emberek igazságérzetét sérti, de a törvény nem tiltja.

Talán a környezeti válság a legjellemzőbb megnyilvánulása ennek az etikátlanságnak. Hiszen a környezethez való viszonyban is kell, hogy legyen etika, ha nincs, akkor tele van szeméttel az ország, meg kivágnák az esőerdőket, meg mit tudom én mi. Mindez ma nem ütközik törvénybe, sőt bizonyos mértékig az állam is vonakodik törvényt hozni mondjuk halászati ügyekben, mert pénz van benne, mint ahogy pénz van a dohányban és az alkoholban.

Azt hiszem etikai kérdés a világpolgárság és nemzettudat kettőssége is. Eltekintve attól, hogy az állampolgárnak el kell fogadnia az ország alkotmányát, tudatilag oda köti magát, ahova akarja. Mégis attól tartok, hogy a világpolgárság kontra nemzettudat ellentéte manipulatív dolog. Nem hiszek abban, hogy a kettő kizárja egymást, sőt talán e tekintetben ellenmozgás van, elindult valamilyen összemosódás, egyfelől elegendő a műholdas televízióadásokra vagy a rockzenére gondolni, másfelől egész modern formákban jelentkezik az egy közösséghez való kötődés kényszere. Azt hiszem, hogy ilyen kikötők nélkül, ahol azért a horgonyt a fenékre le lehet eresztetni, az ember nem boldogulhat, nem tud meglenni. Az is badarság, ha valaki a nemzettudatot meg a faji kötődést összekeveri. Hiszen kultúráról, nyelvről van szó, amit én természetesen értéknek tekintek, bár mindennek semmi köze ahhoz, hogy őseim Árpáddal jöttek-e az országba vagy sem.

F.Á.: Eszerint tehát mindketten pesszimisták vagyunk a szükséges mértékben. Számomra azonban a pesszimizmus nem cél, hanem eszköz: a polgári haladásfogalom egyedül üdvözítő, mindenható voltából való kiábrándulás azt a célt szolgálja, hogy mód nyíljon a kultúrtörténeti értelemteljesülés, ezen — létünk erkölcsi alapjaiban gyökerező — szellemi folyamat szerepének fölismerésére. A polgár a haladásban hitt, amíg hihetett benne, az értelmiségi ezzel szemben a hagyomány sugallatainak engedve az emberi lét szellemi alapjainak fokozatos feltárulásában, intellektuális megvilágításában hisz. Az értelmiségi ezzel megelégszik, mert úgy gondolja, hogy az emberlét, az emberi kultúra végső soron szellemileg megalapozott, és a szellemi alapok, a hagyomány hiteles kezelése esetén előbbutóbb dolgaink, viszonyaink is rendeződnek, polgári létünk is konszolidált formát ölt.

Szövegeimet olvasva kifogásoltad, hogy a polgár fogalma nálam nem

elégge egyértelmű. Elismerem, hogy kritikai észrevételeknek van bizonyos alapja: nehéz egyértelműen beszélni a polgár mára meghasadt, merőben kétértelművé vált jelenségéről. Tudniillik, formálisan nincs módunk a fogyasztótól megtagadni a "polgár" nevet, a fogyasztót sem foszthatjuk meg "polgárjogától". Ugyanakkor polgárosodásunk ügyét, a magyar társadalom legaktuálisabb kérdését nyilván egyikünk sem kívánja formálisan kezelni. El tudod-e fogadni ennek a dilemmának a tükrében azt a megállapítást, hogy ma az egész európai civilizáció szellemi tudathasadásban él, hogy a közismert negatív jelenségekben az európai polgárosodás eddigi alapjainak elégtelensége vált nyilvánvalóvá?

B.B.: A rendszer megváltoztatásának időszakában nemigen akadt olyan demokratikus erő, amely ne a polgárosodást tűzte volna zászlájára. Ha viszont a tényeket, a reálfolyamatokat vizsgálom, a polgárosodás az a folyamat, amelyet mindenki szeretne, de senki sem akar. Kétségtelen, hogy itt bizonyos előfeltételek is kellene, melyekkel nem állunk túl jól. Például a polgárosodáshoz hagyomány is kell, a polgárosodás folyamatához példa kellene, de miután ez a réteg nem nagyon volt, és az is megszűnt, ami volt, elég nehéz helyzetben vagyunk. Már a kommunizmus idején kialakult egy ideológiai vákuum, és miután a nyugati társadalmak is ideológiahiányban szenvednek, az eszmei alapok hiányoznak. Hiányoznak az anyagi föltételek is. Az a fajta autonóm gondolkodás, amit annyira fontosnak tartok — el kell ismerni — csak akkor alakulhat ki, ha az ember megengedheti magának, mert ha ki van szolgáltatva, ha mondjuk futószalag mellett dolgozik, akkor az autonómiája nem sokat ér. Sajnos a motiváció is hiányzik: vajon kifizetődik-e polgárnak lenni? Nem fizetődik ki, mert ma a sikerhez nem ez vezet, hanem a gátlástalanság, a mának való élés, a ragadd meg és szaladj el vele gyakorlata, mind-mind olyan tényezők, amelyek nem kedveznek egy ilyen folyamatnak.

Ha azt nézzük, mi van Nyugaton, azt látjuk, hogy ott is elégge átalakultak a dolgok. Kialakult egy új embertípus, amit az angolok organization man-nek neveznek, akik a különböző nemzetközi konszernekben dolgoznak, amelyek teljesen személytelenek, de nagyon szigorúan megkövetelik a teljesítményt, és ahol csak az maradhat meg, aki elfogadja ezt a személytelen rendszert és alaptörvényét: a sikert és a hasznot. A sikert ma — természetesen — mindig pénzben kell mérni, az erkölcsi siker fogalmát a mai gondolkodás nem ismeri. Régen, amikor a polgár egyben tulajdonos is volt, természetesen mindez másképp működött, dehát ma a tulajdonosokat nehéz megtalálni, nem lehet tudni, kik a tulajdonosok. Ennek megfelelően megjelent egy új réteg, ami viszont régen nem volt: a menedzser. A menedzser nem szükségszerűen polgár, neki van egy feladata, és ennek a feladatnak az elvégzéséért megfizetik. Annak, hogy ő emellett kulturált-e vagy sem, annyiban van jelentősége, amennyiben a pillanatnyi sikerhez hozzá tud adni valamit, vagy nem tud hozzátenni.

Ugyancsak ellene dolgozik a polgári szemlélet kialakulásának az értékreaktivizmus, amiről már szintén szó volt, ami ellen nem nagyon lehet mit tenni, mert benne van a televízióban, a kommunikációban. A polgári szemlélet igényli a kommunikációt, ma pedig mindenki monológot mond, oda sem figyel, hogy a másinak mi a véleménye, mert egy fragmentált világban élünk. Egy ilyen folyamathoz nem utolsó sorban kellene valamilyen közös élmény, amely sok embert indít el va-

lamilyen irányba. Ilyen persze nincsen, mert ma már látjuk, hogy maga a rendszer-változás sem volt a társadalom egészét átfogó élmény, mindenki másképp élte meg, attól függően, hogy a pálya melyik szegletében volt éppen. Vagyis pillanatnyilag nem látok esélyt a polgárosodás folyamatának felgyorsulására.

F.Á.: Ha mi ma polgárosítani akarunk, ha nálunk ma kell a polgári viszonyokat, életformát, mentalitást kialakítani, úgy gondolom, meg kell kérdeznünk (elsősorban nekünk kell megkérdeznünk és nem a nyugat-európai országok vagy az Amerikai Egyesült Államok lakóinak), melyek a polgárosodás valóban szilárd, ma is kielégítő alapjai, mit kell tennünk annak érdekében, hogy leküzdjük a polgári létezés jelenbeli meghasadtágát. Azt hiszem, két fölismerésre, két dolog belátására van szükség: 1. az elsősorban mégis csak civilizációs feladatokkal lekötött polgár kultúratizsziotele nem magából a polgári létformából fakad, vagyis a polgár nem annyira stabil, mint sokáig hitte és híresztelte magáról; 2. a polgár kultúratizsziotele, a kultúra polgári szolgálata ennek ellenére kívánatos, mégis elvárható, mégis lehetséges, azaz a polgár, a mai fogyasztó a jövőben is elismerheti az emberlét szellemi alapjait, és állapotát ezáltal stabilizálhatja, hasadtágának véget yethet. Kérlek, mi a véleményed erről, elfogadható-e számodra ez a két állítás?

B.B.: Manapság nálunk polgárnak lenni majdnem irracionális vállalkozás. Először is, mert polgárnak lenni azt jelenti, hogy valamilyen elithez tartozni. És az elithez tartozni napjainkban egyáltalán nem kényelmes, mert úgy minősül, mint valamiféle deviancia, valamiféle arisztokratizmus, tehát inkább leplezni kell, és játszani a bolondot, mert egyébként az embert komolyan veszik és felakasztják. Ez azért van, mert mindenfajta máskéntgondolkodás a tömeget irritálja. Különösen, amikor érzi, hogy a pofa egy kicsit többet tud, egy kicsit okosabb nála, és hát ki a fene szereti ezt elismerni. Pláne, ha bizonyítékaidat nem tudod előterjeszteni, de ha kiteszel mellé két milliót, akkor már elhiszik. Ha nem tudsz mellé tenni, akkor a pali valahol gyanús. Nem lehet tudni, hogy ez így marad-e vagy sem. De pillanatnyilag nem nagyon lehet és nem nagyon szabad a holnapról beszélni. Mindenkit csak a rövid távú kérdések érdekelnek. Polgárnak lenni manapság nagyon előnytelen magatartás, mert szükségszerűen ellenzékbe kerül az ember a többséggel szemben. Tehát valahogy mindig az ár ellen kell úszni, mégpedig úgy, hogy ezt a társadalom nem honorálja. Elvárná szóban — de nem honorálja. Ráadásul, ha az ember ezt nagyon hangsúlyozza, megkapja, hogy te túl konzervatív vagy.

Ha az értékekről van szó, és a konzervativizmust eredeti jelentésében használjuk, akkor ezt a megjelölést főlemelt fővel vállalom, mert értékőrző vagyok, és ezt a polgár nagyon jellemző sajátosságának tekintem, még akkor is, ha most nem is annyira divatos. Megjegyzem, a nosztalgia nem értékőrzés, hanem a múltnak valamilyen nagyon álságos, eklektikus és önkényes kezelése, válogatása. Azt hiszem, a múltat vállalni kell, úgy, ahogy megtörtént, mert ez a folyamatosság minden bizonnyal a kultúra lényege. Ha ez megszakad, a kultúra szakad meg. Az előzőekből következően, aki ma ezt a magatartást vállalja, szükségszerűen ítéli magát a magányosságra. És állandó konfliktusvállalást is jelent, mert vagy behódol a fogyasztói társadalomnak, vagy hadakozik ellene, és mondjuk nem nézi a tévét. Akkor viszont nem is tudok beszélgetni a másik pofával, aki állandóan a tévét nézi. Elveszítjük a közös témát. Veszélyt is jelent, mert ha egy

nagyon szűk réteg elhatárolja magát a környezetétől, az mai kifejezéssel szektásághoz vezet, elszakad a reálfolyamatoktól, és a dolgokat kezdi más szemüvegen keresztül vizsgálni. Ha ennek a magatartásnak nincs meg a kontrollja, nagyon könnyen eljuttathatja az embert az utópiáig, addig a rossz értelemben vett küldetéstudatig, amely szerint mindenki hülye, csak nekem van igazam.

A polgár szükségszerűen demokrata, de ha fölteszem a kérdést, hogy kelle mindenkinél a demokrácia, akkor ebben nem vagyok annyira biztos. A jog mindenkinél kell, a kötelezettség már nem annyira. Tehát itt van valamilyen kételkedés. Magyarországon — legalábbis mind a mai napig — az erős kéznek van valamilyen mítosza. Ami engen illet, megpróbáltam a dolgokat mindig úgy intézni, hogy ne kelljen a hatalmammal élni, és rájöttem, hogy ez pontosan visszafelé sül el, mert az emberek igenis azt várják egy vezetőtől, hogy verje az asztalt, üsse le valakinek a fülét, na ne az övét, hanem a másikat, és ha ez nem történik meg, akkor rossz vezető. Itt jelenik meg az a probléma, hogy az értelmiség a hatalommal nem igazán tud mit kezdeni. Az értelmiség azért értelmiség, mert hisz abban, hogy az embereket meg lehet győzni józan érvekkel, példamutatással. Ez azonban nincs így, mert az emberek nem racionális lények, hanem emberek. Tehát sokat beszélünk a demokráciáról, de nem igényeljük, túlságosan is él bennünk a proletárörökség.

F.Á.: Tökéletesen igazad van abban — kár is volna szépítgetnünk —, korántsem kell a demokrácia itt mindenkinél. De számomra ez a körülmény nem teszi kétségessé, hogy a demokrácia szükséges, sőt lehetséges. Magam sem hiszem, hogy a korábban megszokott módon, polgári alapon lehetne megerősíteni a demokráciát. A polgár mai meghasonlottsága azt kétségtelenül kizárja. Valóban nem lehet az érdekekre apellálva, józan érvekkel győzni meg az embereket, mert ha a polgári józan túlerőltetjük, irracionális eredményre jutunk. Ha azonban a hagyomány, az igazság személyes értelmiségi képviselőjére alapozzuk a polgári világot, akkor megváltozik a helyzet: a polgári létezés, a demokrácia lehetségessé válik. Ne felejtjük, a polgári létformát nem valamely, eszményeit elutasító külső erő szüntette meg, az mintegy saját súlya alatt omlott össze, alapjainak elégtelensége következtében önmagával hasonlott meg. Nincsenek újabb eszményeink, a polgári létezés, a demokrácia nem avult el, hanem egész világunkban megújításra vár.

Amennyiben a polgár kulturális kötődésére szükség van, és amennyiben a kultúra szférája meghaladja a polgári létezés körét, számolni kell egy harmadik tényezővel, amely a polgár és a kultúra közötti kapcsolat kiépítésének ügyét kezdeményezi. A spontán nyugat-európai polgárosodás lehetőségeinek kimerülése nyomán el kell ismernünk, hogy a létünk szellemi alapjainak érvényesítésére hivatott értelmiségnek kell polgárosítania, rá kell ébrednünk, hogy a polgárosodás tulajdonképpen sosem volt puszta civilizációs feladat, hogy az lényegét tekintve szellemi-kulturális jellegű. Hogyan érint téged egy ilyen értelmiségi szerepvállalás szükségességének a gondolata?

B.B.: A magam pragmatikus nyelvén ezt úgy fogalmazom meg, lehet-e a polgárt kitenyészteni. Először azt kell tisztázni, hogy a polgár történelmi kategória-e. Azt hiszem, igen, mert nem volt mindig polgár, és ennek megfelelően nem is

biztos, hogy mindig lesz. A másik kérdés: van-e különbség az értelmiség és a polgár között. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy az értelmiséhez tartozáshoz nem sok köze van sem a diplomának, sem a műveltségnek, azt kell mondanunk, hogy az értelmiség sokkal inkább életforma. De értelmiség még nem tekinthető polgárságnak, a polgári életforma kialakulása valamivel többet jelent, mert értelmiségi lehet valaki anyagi, társadalmi függetlenség nélkül is, a polgár mibenlétét nem annyira életformájával, mint a társadalmon belüli szerepével lehet csak definiálni. A polgár esetében a tulajdonképpeni kérdés az, van-e elég ráhatása a dolgokra, több annál, mint egy általános iskolai tanárnak. Most annak tudatában, hogy a polgárosodást mindenki szeretné, de senki sem akarja, fölmerül a kérdés, nem illúziót kerget-e az ember, amikor úgy gondolja, hogy a polgárra föltétlenül szükség van. Ha a demokráciában a nagy többség nem akarja, hogy legyen polgár, akkor nem lesz polgár. Sőt nem kergetünk-e illúziókat, magával a demokráciával kapcsolatban is? Attól, hogy mi szeretnénk, és kétségtelenül nagyon jó és fontos dolog, még nem biztos, hogy lesz demokrácia. Hogy egy hasonlattal éljek, hiába hirdette meg Kodály az éneklő Magyarországot, a mai ifjúság már rockban pácolva nő föl. Nagyon ritka az, aki ebből ki tud törni, és emellett meghallgatja a klasszikusokat is.

F.Á.: Bár az értelmiségi az, aki többet ért, szélesebb horizonton gondolkodik, aki az emberlét ontikus alapjait módszeresen szem előtt tartja, mégis igaz, amit mondasz, hogy a maga létformájával a társadalmi berendezkedést megszilárdító polgár valamiképpen több, mint az értelmiségi. Jó példa erre éppen a magyar társadalom, amelynek már legalább kétszáz éve van a szó modern értelmében vett értelmisége, de polgársága mind a mai napig nincs, és emiatt dolgaink igen vizsontagságosan, rendezetlenül, szerencsétlenül alakulnak. Mondhatni ironikusan: az értelmiségi terem, mint a gomba, polgárnak, patrícusnak azonban születni kell. Vehetjük úgy, hogy az értelmiségi csak előhírnöke a polgárnak, ő az, aki megműveli számára a szellemi talajt. Azt azonban mégsem mondanám, hogy az értelmiség a polgárt "kitenyészti", ez túl polgárian, az önmagával meghasonlott polgár pragmatista nyelvén mondatik: az értelmiség — mint már szó volt róla — a polgári létformát ontikusan alapozza meg, a polgárt gyökereihez vezeti vissza.

Miközben arról vitatkozunk, van-e polgár, ki a polgár, abban többé-kevésbé mindenki egyetért, hogy napjainkban nyilvánvalóan hiányzik a szellemi szerepvállalásra kész és képes értelmiség. Logikusnak tűnhet itt az az ellenvetés: de hát hogyan várhatunk bármit is a nem létező értelmiségtől? Ne felejtjük azonban, éppen most beszéltünk arról, hogy még a polgár léte vagy nem léte, a polgárosodás sikere vagy kudarca sem pusztán szociális kérdés, miért lenne akkor szociális kérdés éppen az értelmiség léte vagy hiánya. Véleményem szerint értelmiség kizárólag azért nincs, mert gondolkodásunk mai rendje tévesen azt sugallja, hogy nincs sajátos értelmiségi feladat, mert a magát sikeresen fogyasztóvá degradáló polgár — rossz szokásától vezetettve — notóriusan megfélemez az emberlét szellemi alapjairól. A kérdés tehát egyszerűen az, kinek van kedve polgárosodásunk ügyét személyes ügyeként vállalni, kinek van kedve — az érvényes konvenciókat felborítva — értelmiségiként föllépni. El tudod képzelni, hogy a polgárosodás ügye számodra ilyen közvetlen, személyes formát öltson?

B.B.: Amikor a a személyességről beszélünk, nekem a példa, a példakép

jut az eszembe. Ha körülnézünk, azt látjuk, hogy ma a fiatalság előtt a popsztár a példakép, az eszmény, és ez az eszmény megint csak azt kell mondanom, árucikké vált. A popsztár azért lett eszmény, mert el lehet adni, és azért lehet eladni, mert popsztár. De hát kérdezem én, a popsztár milyen eszményt testesít meg? Mi az a pozitívum, amit a polgárrá váláshoz hozzáadhat. Szerintem semmi. Tehát itt csapdahelyzet van. Nagyon fontos szerepe lehetne az iskolának abban az esetben, ha a polgárosodást nemcsak szeretné, hanem akarná is a társadalom. Azt látom azonban, hogy a mai oktatási rendszer ezek ellen dolgozik, mert valahogyan az oktatásból a nevelés szinte kimarad, viszont marad egy — majdnem azt kell mondanom — túldimenzionált tudástranszfer, adott idő alatt hogyan lehet minél több információt átpasszolni a gyerek fejébe. Vagyis magyarul szólva a gyereket úgy kezelik, mint egy edényt, amibe a tudást bele kell önteni.

A dolgok persze nem így működnek. A nem konkrétan hasznosítható tudás tiszteletének a megtanítása borzasztóan fontos dolog. Ez a negatív folyamat a kommunista rendszerben elkezdődött, mert az egyén már ott nem volt más, mint termelési egység, a termelési rendszerekhez kellett működtetőt képezni, és nem embereket nevelni. Sose vallották be, de tudjuk, hogy erről volt szó. Vagyis proletárt kellett termelni. Mert a proletár passzolt bele abba az anakronisztikus képbe, amit a kommunista ideológia a világról kialakított. Az iskolának kellene eldöntenie, mit kell a gyerekek megtanulnia. Úgy látom itt zavar van. Nagyon kevés az olyan pedagógus, aki a jelenlegi helyzeten túl tud lépni, és a gyermek személyiségét képes formálni. Ha ezt nem bontja ki az iskola, a társadalom, a család, sosem lesz belőle polgár. Az egyetemek is szakembereket képeznek, és ezért igazában nem is egyetemek, hanem főiskolák, pedig az egyetem nem lehetne más, mint annak a személyiségnek a véglegesítése, aki most már önállóan tud és mer gondolkodni.

Gyakori vitakérdés, hogy Magyarországon sok vagy kevés az értelmiségi. A statisztikák szerint kevés, ugyanakkor az értelmiség jelentős része munkanélküli. Itt megint van egy csapda: miközben az ember azt gondolná, hogy a csúcstechnika alkalmazása egye több értelmiségit igényel, látni kell, hogy ez kétarcú dolog. A magas technika nagyfokú koncentrációt jelent, tehát valahol van egy fejlesztő részleg, és valahol máshol van egy végrehajtó részleg. Ha Magyarország nem lesz fejlesztési központ, márpedig erre nagy esélyünk van, akkor nem sok értelmiségire lesz szükség, mert a magas technika alkalmazása nem igényel nagy szellemi koncentrációt. A gombokat kell nyomkodni, vagyis egy magasabb színvonalú, de betanított munka, szemben azzal a kreatív munkával, amit Amerikában vagy máshol végeznek.

A közelmúltban Finnországban jártam, mindig érdekelt az úgynevezett finn csoda. Van-e, és mi a mozgatórugója? Ők valahogy idejekorán ismerték fel, hogy a mai világban a szellemben kell befektetni. Ez a fölismerés nálunk a nemzeti mozgalommal párhuzamosan jelentkezett. Amikor nálunk a nemzeti önmagunkra találás programja megfogalmazódott, abban mindig szóba került, hogy itt volt valamilyen régi dicsőség, ami elveszett. Finnországnak nem volt régi dicsősége. A régi dicsőség helyett azon kezdtek az ottani értelmiségiek tüsténkedni, hogy talán írni-olvasni kellene először megtanulni, aztán a dolgok majd alakulnak. Náluk a re-

formmozgalom nagyon jó jövőképpel indult, és nem rágódott azon, hogy mit vettünk el, mit késtünk le, mit kellett volna másképp csinálni, hogy esetleg hol követtük el a bűneinket. Az általunk bejárt utat visszacsinálni nem lehet, talán a nevelés segíthet.

Azt állítottam, hogy a polgárosodást mindenki szeretné, de senki sem akarja. A bizonyíték erre például az iskolarendszer, amely nem polgárfejlesztő, hanem technokrata és csőlátó szakembereket képez. A szakember az egeből azt látja meg, hogy szürke. A másik meg azt, hogy emlős, de nem látja, hogy szürke: így fragmentálódik a dolog. A polgári gondolkodás ezzel áll szemben, amely megpróbálja az egeret egérként szemlélni.

F.Á.: Az önmagával meghasonlott polgári világ eszmények, példaképek, eszmék nélkül maradt, és a maga erejéből többé sosem fog rájuk szert tenni. A maga tényleges szerepét fölismerő és vállaló értelmiségi föladata, hogy a polgári világot ismételten eszményhez, eszmékhez juttassa. Ahhoz azonban, hogy az értelmiség ontikus alapra helyezkedve, a polgári világ megújítását kezdeményezze, egyfelől olyanfajta arisztokratikus hagyományra, másfelől a polgárosodás olyan kudarcaira van szükség, ami a magyar társadalmat, a magyar kultúrát a finn társadalommal ellentétben mindkét vonatkozásban jellemzi. Magam is úgy gondolom, hogy nálunk a kultúrtörténeti hagyomány erőteljes volta, az úgynevezett régi dicsőség akadályozta azt, hogy a mi társadalmunk még a huszadik század körülményei között a finnhez hasonlóan megújuljon. És mégis félreértésnek tartom, ezt a hagyományt egyszerűen tehertételnek nevezni (ebben túlságosan is a magát kizárólagosnak tartó polgári szemlélet megnyilatkozását látom), mert úgy vélem, hogy ez a hagyomány a mi jövőbeli, a finnekénél is nagyobb horderejű kultúrtörténeti önmagunkra találásának a záloga.

B.B.: Ezzel teljesen egyetértek, mert igaz ugyan, hogy a fának csak a törzsét, az ágait, a lombozatát látjuk, ennek örülünk, ezt rajzoljuk, festjük, mindazonáltal az egyébként nem látható gyökér nélkül a fa nem létezhet.

FEJÉR ÁDÁM